

СИНОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВОЗНАВЧІЙ ТЕРМІНОЛЕКСИЦІ XVI – XVII СТ.

© Якимович-Чапран Д., 2013

У статті зроблено аналіз поглядів українських та закордонних термінознавців на проблему синонімії в термінолексичі. Розглянувши синонімічні ряди назв мовознавчих понять, зафіксованих в українських писемних пам'ятках XVI-XVII ст., автор стверджує, що в ранні періоди розвитку термінолексичі синонімія була дуже поширеним явищем і відіграла позитивну роль. Подано перелік екстралінгвістичних та інтралінгвістичних причин виникнення синонімічних рядів обсягом від 2 до 11 членів.

Ключові слова: українська мова, дублети, лінгвістична термінологія, синонімія, кальки, запозичення, питома лексика, XVI–XVII ст.

The article is devoted to the analyses of the views of the Ukrainian and foreign terminologists of the problem of synonymy terminological lexicon. The author observes synonymic rows of scientific linguistic names, used in the relicts of the Ukrainian language of the XVI-XVII c., and ascertains, that in early periods synonymy was wide-spread and played positive role. The intra- and extralinguistic causes of appearance of the synonymic rows are also counted over.

Keywords: Ukrainian language, doublets, linguistic terminology, synonymic, calques, borrowings, XVI–XVII.

З огляду на постійне зростання інтеграції науки й суспільного життя та пов'язану із цим інтелектуалізацію мови, термінознавчі студії починаючи від 50-х рр. XX ст. посідають одне із провідних місць у лексикологічних дослідженнях, які провадять українські вчені. Насамперед було опрацьовано сучасні терміносистеми і з урахуванням найвагоміших здобутків світової лінгвістичної думки вироблено загальну теоретичну базу (деякі засади якої, щоправда, ще й досі залишаються дискусійними). Згодом, завдяки тому, що Україна здобула незалежність, стали можливими й історико-термінознавчі розробки, які, окрім неупередженого та не обтяженого ідеологією аналізу фактичного матеріалу, дали поштовх для подальших напрацювань у ділянці теорії терміна.

Синонімія належить до семантичних універсалій, які суперечливо трактуються в термінознавстві. Ставлення до неї серед українських та закордонних учених є діаметрально протилежне – від повної негачії (як напр., у Г. Рондо [22, с. 62], А. Крижанівської [7, с. 12–13] чи Т. Кияка [3, с. 9]) до визнання позитивного впливу синонімії на розвиток терміносистем (як у В. Налепіна [9, с. 14], А. Суперанскої, Н. Подольської та Н. Васильєвої [17, с. 49], С. Гайди [20, с. 75], Т. Панько, І. Кочан та Г. Мацюк [10, с. 183], Т. Соколовської [16, с. 171] та ін.). Прикметно, що більшість дослідників сучасності схиляється саме до другого з наведених поглядів, зазначаючи при цьому, що вияв і джерела синонімії в термінології відрізняються від її вияву і джерел в загальноповсякденній мові [4, с. 261; 21, с. 130; 5, с. 20; 2, с. 24; 20, с. 73; 10, с. 180–186; 6, с. 112; 18, с. 221]. Однак і серед них нема одностайності щодо диференціації чи отождоження таких базових понять, як «дублетність» та «синонімія». Так, дехто з учених вважає, що оскільки терміни-синоніми співвідносні з одним і тим же поняттям, то їх можна кваліфікувати як дублети [2, с. 24; 14, с. 16–17 та ін.]. Інші навпаки піддають серйозному сумніву існування явища дублетності загалом і в термінології зокрема [17, с. 48–49; 20, с. 73, 74]; до концепції цих учених наближається також канадець Г. Рондо, який узагалі не вживає

терміна *дублетність* і не виокремлює в межах синонімії яких-небудь різновидів, зараховуючи до масиви синонімів навіть короткі форми термінів [22, с. 31]. Ще інші допускають існування в межах термінолексики і власне синонімів, і дублетів [10, с. 180 та ін.], але не погоджуються в питанні, які саме лексеми належить зараховувати до синонімів, а які – до дублетів. Напр., А. Реформатський пропонував називати синонімами різнокореневі слова, які позначають ту саму річ, а під дублетами він розумів варіанти (морфологічні, фонетичні, орфографічні, синтаксичні) одного й того ж слова [12, с. 192], тимчасом як Т. Панько зі співавторами наголошують на тому, що власне синоніми більш характерні для суспільних наук і різняться між собою на рівні конотаційних компонентів, частотності вживання, сполучуваності, сфери використання тощо [10, с. 180]. Отже, серед дослідників терміносистем сучасності немає повної згоди щодо диференціації чи ототожнення понять «синонімія» і «дублетність». Ситуація ускладнюється тим, що в наші дні науковий стиль розвинув велику кількість підстилів, подрібнилися також і основні жанри, характерні для цього стилю, у світі існує дуже багато наукових осередків, які творять свої теорії та школи, що вивчають одні й ті ж явища, а, відповідно, формують свої системи найменувань цих явищ. Це, зрозуміло, не сприяє уніфікації поглядів на синонімію й дублетність у термінології. Завжди будуть науковці, які наводитимуть вагомні аргументи на користь ототожнення названих явищ (бо з концептологічної точки зору це й справді так), як не бракуватиме й опозиційних думок та аргументів, які відображатимуть суто лексикологічний кут зору на зазначену проблему.

Щодо спеціальної лексики давніх епох, то всі, хто досліджував синонімію, дублетність і варіантність у термінолексемах тих часів, відзначають, що ці явища були дуже розповсюджені й попри певну обтяжливість для сприйняття є фактом однозначно доброякісним [1, с. 27; 13, с. 47; 20, с. 75; 8, с. 56; 19, с. 249 та ін.]. Позитивна роль синонімних рядів з історичної точки зору, на думку науковців, полягає тому, що лексеми, які входять до цих рядів є, по-перше, фондом для вибору в майбутньому найадекватніших найменувань для того чи іншого поняття [8, с. 56; 11, с. 237], а по-друге, дають поштовх для диференціації понять [13, с. 47].

Треба відзначити, що в історичному термінознавстві надається перевага термінові *дублети*. А. Крижанівська наголошує, що давні синоніми – це результат словникової надлишковості й вони є, власне, дублетами, а не синонімами в повному розумінні цього слова [7, с. 17]. З діахронної перспективи вченим відкриваються й деякі закономірності функціонування синонімів-дублетів, а також варіантів, у масиві термінолексики, що при синхронному розгляді найчастіше залишається непоміченим. Зокрема, Н. Романова стверджує: «поняття, які виникли раніше, мають у діахронії найбільше число дублетів» [13, с. 47], а Г. Снетова зауважує: «Дублетність – це один з моментів у розвитку синонімічної чи варіантної пари, це стан тотожності всіх значень у членів варіантних і синонімічних рядів будь-яких мовних одиниць» [15, с. 45]. Останній належить також цінне спостереження, яке великою мірою пояснює появу значної кількості дублетних і варіантних найменувань у давній спеціальній лексиці: поруч із прагненням тогочасних книжників підібрати якомога точніше слово на позначення певного поняття (про що говорять й інші термінознавці та що, на нашу думку, можна охарактеризувати як свідомий екстралінгвістичний чинник) дослідниця вбачає причину названого явища й у «взаємодії різних лексико-семантичних пластів у виборі необхідної номінаційної одиниці для потреб нової термінології» [15, с. 44] (що є, безперечно, стихійним внутрішньомовним чинником).

На наше тверде переконання, в історичних студіях над термінолексиною концептологічний підхід повинен дещо переважати над суто лексикологічним. Це пов'язано з тим, що через неповну розмежованість стилів у добу Середньовіччя, через потужну інтерференцію різних лексико-семантичних пластів у процесі вироблення термінолексем стверджувати, що яке-небудь слово термінізувалося, можливо тільки на підставі його здатності передавати в текстах наукове поняття. Отже, два або більше цілком різних чи спільнокореневих слів, які позначають одне й те ж поняття, можна називати дублетами, рівно ж як і синонімами, бо з історико-термінознавчої точки зору це практично тотожні явища, а надмірно заглиблюючись у лексикологічні тонкощі в цьому випадку, дослідник ризикує відволіктися від власне термінознавчої проблеми й наштовхнутися на брак

відомостей про дрібні семантичні нюанси з огляду на віддаленість у часі об'єкта дослідження й пов'язану із цим неповноту свідчень про побутування того чи іншого слова у всіх створених на той час (але недоступних тепер) текстах, не кажучи вже про усне функціонування лексеми, яке нам зовсім невідоме.

Об'єктом пропонованої розвідки є синонімія в українській мовознавчій термінології епохи Бароко; предметом – синонімічні ряди назв наукових понять з мовознавства, засвідчені в пам'ятках української мови XVI–XVII ст.

Синонімія представлена в шістьох з восьми тематичних підгруп мовознавчої лексики (відсутні синонімічні ряди тільки в підгрупах назв понять з морфеміки й словотвору, очевидно, через те що ці галузі практично не розроблялися на той час). Кількісне й процентне співвідношення між загальним числом понять кожної з лінгвістичних галузей, що науково опрацьовувалися в зазначений період, і поняттями, на позначення яких використовувалося по два й більше найменувань, має такий вигляд:

№ з/п	Галузь мовознавства	Усього понять	Поняття з дублетними назвами	Процентне відношення (понять з дублетними назвами до загального числа галузевих понять)
1.	Загальні мовознавчі поняття	48	19	39,6%
2.	Фонетичні поняття	34	9	26,5%
3.	Графічні та орфографічні поняття	54	16	30%
4.	Лексикологічні та лексикографічні поняття	30	17	56,7%
5.	Морфологічні поняття	121	47	38%
6.	Синтаксичні поняття	13	2	15,4%

Обсяг синонімічних рядів різний – від двох компонентів до одинадцятьох.

Двокомпонентні ряди, яких засвідчено найбільше (55 пар), містили або генетично однакові, або різні номінативні одиниці:

1. Пари із двох українських найменувань (під українськими маємо на увазі ті, що виникли власне в українській мові, хоч вони можуть містити й питомо українські, і чужомовні за походженням компоненти) виникали з різних причин:

а) стихійно:

– через наявність у мові кількох моделей для творення слів з певною семантикою; відповідно, до однакових основ приєднувалися різні форманти: *московски* – *по московску* “російською мовою”; *чернописаньный* – *чернопишемый* “написаний чорним чорнилом (на відміну від фрагментів тексту, писаних червоним чорнилом)”;

– через приєднання однакових (дублетних) формантів до різних (але синонімічних) основ: *устный* – *словъный* “усний”; *по арапски* – *по сараценску* “арабською мовою”; *по грецку* – *по эллинску* “грецькою мовою”;

– через редукцію композитів і терміносполук: *скоропись* – *скорость* “скоропис”; *латинский языкъ* – *латина* “латинська мова”;

– через поєднання однакових означуваних із синонімічними атрибутами, синонімічних означуваних із однаковими атрибутами або синонімічних означуваних із синонімічними атрибутами: *писмена грецкие* – *писмена елинские* “грецька абетка”; *полский языкъ* – *полский діалектъ* “польська мова”; *грецкий языкъ* – *еллінский діалектъ* “грецька мова”;

б) унаслідок свідомої термінотворчої діяльності різних граматистів, спрямованої на пошук максимально адекватних назв для певних понять і на уніфікацію номінаційних парадигм задля кращої систематизації спеціальної лексики: *исполнительнагw знаменованіa соузи* – *подчинителнагw знаменованіa соузи* “сполучники мети”; *подобоначертателное рассужденіе* – *правилное оуравненіе прилагателныхъ именъ* “форми ступенів порівняння, що творяться за регулярною моделлю”; *стропотное рассужденіе* – *неправилное оуравненіе прилагателныхъ именъ* “суплетивні форми ступенів порівняння”.

2. Пари з українського та запозиченого найменувань:

а) виникали стихійно – через паралельний розвиток наукових лінгвістичних значень у семантиці загальноновживаних запозичених та питомих слів-синонімів: *точка – пунктъ* (лат.) “крапка”; *черта – криска* (пол.) “риска (розділовий знак для найменшої, не перерваної вдихом, паузи між словами)”;

б) творилися свідомо:

– через пошук рідномовного відповідника до запозиченої назви в роботах різних авторів: *часть слова* (серб.) – *видъ слова* “частина мови”;

– через пошук еквівалента до запозиченої назви в роботі одного автора (тоді рідномовне слово виступає внутрішньорядковою глоскою до чужомовного): *етимонъ – выводъ* “походження (етимологічне або словотвірне) слова”.

3. Пари з українського та калькованого найменувань репрезентують наслідки свідомої термінотворчої діяльності, доказом чого є здебільшого раніша фіксація кальки, до якої згодом пропонується цілком український відповідник: *первообразныѣ мѣстоимена – оуказателныѣ мѣстоименіѣ* “особові та особово-вказівні займенники”; *вопросителное мѣстоименіе – вопросителное имѣ* “питальний займенник”; *итмѣнный падежь – косвенный падежь* “непрямий відмінок”.

4. Пари із запозиченого та калькованого найменувань свідчать про бажання тогочасних мовознавців *зробити* наукову назву зрозумілою широкому загалові, найчастіше такі пари фігурують у текстах як внутрішньорядкові глоси (хоч таке буває не завжди): *залогъ* (серб.) – *родъ* “стан дієслова”; *мимошедшее времѣ* (III) (серб.) – *пресъвершенное времѣ* “давноминулий час, або плюсквамперфект”; *дифтонги* (гр.) – *двогласныѣ писмена* “дифтонги”; *варіѣ* (гр.) – *тяжкаѣ* “тяжкий (тупий), або нисхідний наголос”; *орфографіѣ* (гр.) – *правописаніе* “орфографія”; *синоніми* (гр.) – *сполименныи* “синоніми”; *пролипис* (гр.) – *предвзятіе* “контекстуальне неповне речення”; *хорографъ* (гр.) – *рукописаніе* “рукопис”.

5. Пари із двох калькованих найменувань – результат діяльності різних науковців. Виникали з таких причин:

а) добір точнішого відповідника до неточно скалькованого раніше:

– за зразок береться один і той самий чужомовний термін: *существенное имѣ* (нт.) – *существителное имѣ* (т.) “іменник”; *нарицаемое имѣ* (нт.) – *нарицателное имѣ* (т.) “іменник-загальна назва”; *мѣстоимѣ* (нт.) – *мѣстоименіе* (т.) “займенник”; *нарѣчіѣ мѣста* (нт.) – *нарѣчіѣ мѣстна* (т.) “прислівники місця” та ін.;

– за зразок беруться терміни з різних мов: *налагаемое имѣ* (нт.) – *прилагателное имѣ* (т.) “прикметник”; *зисждителное имѣ* (нт.) – *притяжательное имѣ* (т.) “присвійний прикметник” та ін.;

б) вибір еквівалентних термінів із двох різних мов за модель для двох точних кальок: *возвратителное мѣстоименіе* (з лат.) – *сложное мѣстоимѣ* (з гр.) “зворотний займенник”; *віновный падежь* (з серб.) – *винителный падежь* (з гр.) “знахідний відмінок”; *средній родъ* (з лат.) – *средній залогъ* (з гр.) “нульовий стан (крім дієслів, що без постфікса -ся не вживаються)” та ін.;

в) використання синонімних компонентів для перекладу одного й того ж чужомовного терміна-зразка: *оуказателныѣ нарѣчіѣ – нарѣчіѣ оуказаніѣ* “вказівні частки”; *гласныѣ литеры* “голосні звуки”; *родный падежь – родительный падежь* “родовий відмінок” та ін.

б. Пара запозичених найменувань: *письмо – літера* “літера” – єдина у всьому масиві мовознавчої термінології XVI – XVII ст. Виникла стихійно, очевидно, через те, що один з дублетів, запозичений дуже давно зі старослов’янської мови, сприймався в середовищі мовців уже як питома слово й до того ж був полісемантичний, тимчасом як свіжий на той час латинізм мав виразно термінне значення.

Трикомпонентні синонімні ряди, як і двокомпонентні, містять генетично однакові та різні лексеми й терміносполуки:

1. Ряди із трьох українських найменувань в абсолютній більшості виникали стихійно через:

а) використання кількох словотвірних моделей для творення слів з тотожною семантикою, при цьому до однакових основ приєднувалися синонімі афікси: *рукописанный* – *рукописательный* – *рукописный* “рукописний”;

б) приєднання синонімічних афіксів до однакових та синонімічних основ: *руски* – *по руски* – *по prostu* “українською мовою”; *по латыне* – *латински* – *авсонски* “латинською мовою” та ін.;

в) розвиток однакових наукових значень у полісемантичних загальноновживаних словах-синонімах (споріднених і неспоріднених): *знаменованіе* – *значеніе* – *толкъ* “значення”; *мовене* – *бесѣда* – *мова* “мовлення”;

г) творення терміносполук з однакових або синонімічних означуваних та однакових або синонімічних атрибутів: *литеры русские* – *письмо русское* – *характеръ русский* “українська абетка”; *звѣзное слово* – *сложное слово* – *складаное слово* “слово з абстрактним значенням” (єдиний ряд, у якому поєдналися стихійно виниклі найменування й результати авторської термінотворчості) та ін.;

г) використання структурно різнотипних назв одного поняття: *писало* – *писанье руки* – *способ писаня* “почерк”.

2. Ряди із запозичених, калькованих і питомих найменувань з’являлися внаслідок свідомої термінотворчої діяльності українських граматистів, причому запозичення фіксується найраніше і є переважно найчастотнішим, а калька чи питомий еквівалент виступає здебільшого внутрішньо-рядковою глоскою при чужомовній назві: *етимологія* (гр.) – *истинънословіе* (з гр.) – *осмочастіе* “морфологія”; *мимошедшее время* (І) – (серб.) – *протажженное время* (з гр.) – *преходящее время* “імперфект”; *грамматикъ* (гр.) – *граматикий* (напівкалька з гр.) – *писменникъ* “мовознавець”.

3. Ряди із трьох калькованих найменувань – результат авторської термінотворчості – виникали через те, що:

а) науковці обирали за модель терміни з різних мов: *изложене* (з серб.) – *наклоненіе* (з гр.) – *образъ* (з лат.) “спосіб”; *дѣлательный залогъ* (з гр.) – *дѣственный родъ* (з серб.) – *дѣствительный залогъ* (з гр.) “активний стан” та ін.;

б) моделлю слугував один і той же чужомовний термін, а до синонімічних означуваних гіперонімів приєднувалися однакові атрибути: *изъявителное наклоненіе* – *изъявителный образъ* – *изъявителное изложене* “дійсний спосіб”; *повелителное наклоненіе* – *повелителный образъ* – *повелителное изложене* “наказовий спосіб”;

в) один чужомовний термін-модель перекладали синонімічними компонентами, причому атрибути зазвичай були спільнокореневі: *има* – *разъсудный степень* – *разсудительный степень* “вищий ступінь порівняння прикметників”; *превосходное има* – *превышший степень* – *превосходительный степень* “найвищий ступінь порівняння прикметників”.

4. Ряди із двох калькованих й одного питомого найменувань виникали через намагання авторів удосконалити назви, запропоновані в роботах попередників – насамперед з’являлися неточні кальки, згодом – точні, а остаточним варіантом були українські н. о.: *нарѣчія отрицанія* (нт.) – *отрицательна нарѣчія* (т.) – *нарѣчія прещенія* “заперечні частки”; *упложный родъ* (нт.) – *упложительный залогъ* (т.) – *посредственный залогъ* “зворотний стан”.

5. Ряди з одного калькованого та двох питомих найменувань – результат роботи з пошуку (хоч і не завжди вдолого) найадекватнішого рідномовного відповідника: *оуказательное мѣстоимя* – *возносительное мѣстоименіе* – *отвѣцательное има* “вказівний займенник”; *сопрѣжєныя союзи* – *раздѣлюющія съюзи* – *раздѣлительнагѡ знаменованія союзи* “розділові сполучники”.

6. Ряди із двох українських найменувань та одного запозиченого нечисленні. Один виник, очевидно, стихійно через намагання редукувати двослівну терміносполуку спочатку за допомогою морфолого-синтаксичного перетворення атрибута, пізніше за допомогою запозичання польського іменника: *словенский языкъ* – *словенское* – *словенизна* “старослов’янська мова”. Другий ряд: *слогъ* – *складъ* – *сгллаба* “склад” – демонструє процес поступової термінізації двох загальноновживаних слів, з яких одне впродовж свого функціонування із часів Київської Русі втратило всі семантики, крім наукової лінгвістичної, а інше, полісемантичне, розвинуло наукове мовознавче значення в XVI ст. Третій член цього ряду, грецизм, був запозичений пізніше вже як термінолексема. Можливо, певну

роль у його появі відіграв дериваційний потенціал слова, бо вже незабаром документи фіксують похідний від *силлаба* прикметник *силлабный*.

7. Ряд з одного запозиченого та двох калькованих найменувань містить одну назву, запозичену із сербської, дві інші є кальками, відповідно, з латини та грецької: *необавное изложение* – *непредѣльный образъ* – *неопредѣленное наклонение* “інфінітив дієслова”.

8. Ряд із трьох запозичених найменувань: *литеры* – *писмена* – *скрипть* – виник найімовірніше через намагання розмежувати звичайну форму множини іменників *литера* та *письмо* в значенні “буква” та омонімі множинні іменники *литеры* і *писмена* в значенні “письмо”, внаслідок чого було запозичено моносемантичний латинізм.

Чотирикомпонентні ряди, менш численні, ніж дво- і трикомпонентні. Теж виникали:

1. Стихійно:

а) через преференції в запозичанні, які надавалися певним чужим мовам у той чи інший період розвитку мови-реципієнта: *азбука* (ст.-сл.) – *алфаветъ* (гр.) – *боуква* (герм.) – *абецадло* (пол.) “алфавіт”;

б) через семантичний синкретизм деяких питомих і запозичених найменувань, які розвинули наукові значення на базі загальноживаних: *имѧ* – *назвиско* (пол.) – *прозвиско* – *титуль* (лат.) “власне ім’я людини”;

в) через поєднання однакових і синонімічних означуваних-гіперонімів зі спорідненими прикметниками-атрибутами: *большѧ литера* – *великое письмо* – *вѣщнее писмѧ* “велика літера”;

2. Свідомо:

а) через створення в працях різних авторів калькованих відповідників до запозичених назв: *просодїѧ* (гр.) *припѣваніе* – *припѣло* – *припѣтіе* “просодія; акцентологія”; *молитвеное изложение* (серб.) – *молитвенный образъ* – *молителное наклонение* “бажальний спосіб, або оптатив”;

б) через пошук рідномовних відповідників до точно й неточно скалькованих терміносполук: *нарѣчіѧ ослабленїѧ* (нт. з гр.) – *нарѣчіѧ разсужденїѧ* (нт. з гр.) – *нарѣчіѧ количества* (т. з гр.) – *нарѣчіѧ напряженїѧ* “прислівники міри і ступеня”; *итглагольныѧ союзи* (нт. з гр.) – *вопросныѧ съюзи* (т. з гр.) – *недоумѣтелнагѧ знаменованїѧ союзи* – *нарѣчіѧ недоумѣніѧ* “питальні частки”.

П’ятикомпонентні ряди переважно є наслідком стихійних інтралінгвістичних процесів, коли:

а) однакові наукові значення виникали в семантиці кількох слів-синонімів із загальноживаної мови (генетично українських та чужомовних): *значити* – *значитисѧ* – *називатисѧ* – *описатисѧ* – *сказоватисѧ* “мати значення”; *выкладати* – *изъяснѧти* – *объяснѧти* – *сказовати* – *толковати* “тлумачити”;

б) до синонімічних (однакових) гіперонімів приєднувалися однакові (синонімічні) атрибути: *прирожденый языкъ* – *прирожденый діалектъ* – *прирожденая мѧва* – *итчистый языкъ* – *итческой діалектъ* “рідна мова”.

Єдиним винятком є ряд, який з’явився в результаті термінотворчої діяльності українських граматистів і до складу якого входять кальковані й безпосередньо створені н. о.: *винословныѧ союзи* (т. з гр.) – *винословнагѧ знаменованїѧ союзи* – *пресовокупителныѧ союзи* (т. з гр.) – *наносителнагѧ знаменованїѧ союзи* – *виновныѧ съюзи* “причинові сполучники”.

Шестикомпонентні ряди теж переважно виникали в результаті дії внутрішньомовних чинників: *языкъ* – *діалектъ* – *вымова* – *мѧва* – *гласъ* – *слово* “мова”; *зватисѧ* – *именоватисѧ* – *називатисѧ* – *наречисѧ* – *титулуватисѧ* – *прозиватисѧ* “мати назву; бути названим”; *апелляціѧ* – *именоване* – *називанье* – *название* – *наречение* – *нарицание* “називання”. Лише два ряди є прикладом взаємного переплетення стихійного та свідомого факторів термінотворення: *буква* – *литера* – *письмо* – *писмево* – *писменце* – *характеръ* “літера”; *лексисъ* – *лексіконъ* – *дикціонарь* – *леґік* – *реченникъ* – *рѣчникъ* “словник”.

Два **семикомпонентні ряди** утворилися стихійно, завдяки розвиткові наукових значень у семантиці загальнономовних слів-синонімів: *глаголь* – *мовленье* – *речение* – *рѣчь* – *слово* – *словко* – *словце* “слово”; *имѧ* – *назвиско* – *назвище* – *прозвиско* – *прозвище* – *промѣнокъ* – *порекло* “прізвище”.

Восьмикомпонентні ряди є наслідком:

а) інтралінгвістичних факторів (термінізації окремих значень полісемантичних слів): *им* – назване – назвиско – назвище – прозвиско – прозвище – титуль – титуловане “назва”;

б) екстралінгвістичних факторів (прислівники, що входять до семантичної групи “прислівники способу дії” тогочасні граматисти розділяли на низку дрібних груп, для яких до того ж не було уніфікованих назв): *нар* – *вчі* – *избрані* – *нар* – *вчі* – *итд* – *влені* – *нар* – *вчі* – *разнства* – *нар* – *вчі* – *събрані* – *нар* – *вчі* – *оуподоблені* – *нар* – *вчі* – *оускорені* – *нар* – *вчі* – *чина* – *нар* – *вчі* – *числа*.

Один дев’ятикомпонентний ряд: *граматика* – *грамматичка* – *писменница* – *наука граматичная* – *грамотичное учение* – *граматичное художество* – *чинокъ граматичный* – *грамматическое художество* – *грамматическая наука* “мовознавство” – виник через свідоме авторське термінотворення, спричинене, по-перше, намаганням створити рідномовний відповідник до запозиченої назви; по-друге, прагненням уникнути небажаної полісемії грецизму *граматика*, який означав у мові XVI–XVII ст.: 1) “мовознавство”; 2) “підручник для вивчення певної мови”.

Стихійними внутрішньомовними чинниками була спричинена поява рядів десятикомпонентного: *апелевати* – *звати* – *именовати* – *називати* – *наименовати* – *нарицати* – *прозивати* – *проименовати* – *речи* – *титуловати* “називати” та одинадцятикомпонентного: *невчливое слово* – *непотребное слово* – *корчемное слово* – *непристойное слово* – *гнилое слово* – *сромотное слово* – *фукливое слово* – *шкарадое слово* – *н* – *вкчевна* – *мова* – *шкарада* – *мова* – *шпетна* – *мова* “вульгаризм”. У першому випадку відіграла роль неодноразово згадувана вже спеціалізація семем загальнономовних слів-синонімів, а в другому – тенденція до евфемізації назв мовних явищ, не зовсім пристойних з точки зору узусу.

Проведений аналіз думок науковців із приводу синонімії та її вияву в термінолексичі та причин виникнення й характеру реалізації цієї семантичної універсалиї в спеціальній лексиці української мови XVI–XVII ст. засвідчив, що:

1. Явище синонімії не має на сьогодні єдиної оцінки в термінознавчих колах, тривають дискусії також і щодо семантики термінів *синоніми* та *дублети*.

2. Дані історичного термінознавства переконливо доводять недоцільність розмежування понять “власне синоніми” та “дублети” з огляду на специфіку побутування наукової лексики в мові давніх часів, а також через неможливість достеменно відтворити тепер усі семантичні нюанси слів, уживаних у віддалені від сучасності епохи.

3. Синонімія, яка в давній термінолексичі є однозначно позитивним фактом, мала велике поширення (зокрема, серед 300 мовознавчих понять, що ними оперували вчені окресленого періоду, 110 мають дублетні найменування).

4. Причинами появи в досліджуваній тематичній групі спеціальної лексики синонімних рядів, кількість членів яких коливається від двох до одинадцяти, були:

а) стихійні, інтралінгвістичні фактори:

– паралельний розвиток термінних значень у семантиці кількох загальнономовних слів-синонімів;

– творення терміносполук додаванням до однакових (синонімних) гіперонімів синонімних (однакових) атрибутів;

– преференції в запозичанні, які надавалися мовою-реципієнтом різним мовам у різний час;

– наявність у мові кількох моделей для творення слів з певною семантикою, внаслідок чого до однакових основ приєднувалися різні форманти;

– додавання однакових (дублетних) формантів до неспоріднених синонімних основ;

– редукція композитів і терміносполук;

– тяжіння мови до евфемізації назв деяких негативних із соціолінгвістичного погляду явищ;

б) свідомі, екстралінгвістичні, фактори:

– пошук максимально адекватних назв для певних понять та бажання уніфікувати номінаційні парадигми задля кращої систематизації термінолексичі;

– прагнення зробити чужомовне найменування зрозумілим широкому загалові через калькування (причому кальки виходили неточні й точні, а іноді за зразок бралися терміни з різних мов) або створення рідномовного еквівалента до запозиченого.

Список умовних скорочень:

герм. – германський; *гр.* – грецький; *лат.* – латинський; *н.о.* – номінативна одиниця; *нт.* – неточна калька; *пол.* – польський; *серб.* – сербський; *ст.-сл.* – старослов'янський; *т.* – точна калька

1. Даниленко В. Лексика языка науки: терминология : автореф. дисс. на соискание уч. звания д-ра филол. наук / Валерия Даниленко. – М., 1977. – 44 с. 2. Квитко И. Терминоведческие проблемы редактирования / И. Квитко., В. Лейчик, Г. Кабанцев. – Львов : Изд-во при Львов. гос. ун-те Вища шк., 1986. – 150 с. 3. Кияк Т. Лингвистические аспекты терминоведения / Тарас Кияк. – К., 1989. – 104 с. 4. Коваль А. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту / Алла Коваль. – К. : Наук. думка, 1970. – 308 с. 5. Косов А. Некоторые различия системной организации терминологии по сравнению с организацией общей лексики / А. Косов // Термин и слово. – Горький : Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1980. – С. 13–22. 6. Краснопольська Н. Синонімія у термінології менеджменту / Н. Краснопольська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. VI. – С. 111–114. 7. Крыжановская А. Сопоставительное исследование терминологии современного русского и украинского языков / Анна Крыжановская. – К. : Наук. думка, 1985. – 204 с. 8. Малевич Л. Особливості української термінології донаукового періоду / Леся Малевич // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 51–58. 9. Налепин В. Термин и терминсистема как предмет лексикологии : автореф. дисс. на соискание уч. звания канд. филол. наук / В. Налепин. – М., 1975. – 16 с. 10. Панько Т., Українське термінознавство/ Таміла Панько, Ірина Кочан, Галина Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с. 11. Процик І. Розвиток української фізичної термінології в 20-их роках ХХ століття (на матеріалі словника з механіки Тадея Секунди) / Ірина Процик // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2000. – Вип. 29. – С. 236–242. 12. Реформатский А. Мысли о терминологии / Александр Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986. – С. 164–198. 13. Романова Н. Язык науки как результат и источник познания / Н. Романова // Методологические и философские проблемы языкознания и литературоведения. – Новосибирск, 1984. – С. 42–56. 14. Романова Н. Лингвистическая терминология в системе и развитии / Н. Романова, М. Черемисина. – Новосибирск: НГУ, 1987. – 91 с. 15. Снетова Г. Русская историческая терминология / Галина Снетова. – Калинин: Изд-во КГУ, 1984. – 86 с. 16. Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики / Тетяна Соколовська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – 1998. – С. 171–174. 17. Суперанская А. Общая терминология. Вопросы теории / А. Суперанская, Н. Подольская, Н. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 248 с. 18. Тур О. Явище синонімії в українській термінології землеустрою та кадастру / О. Тур // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. VI. – С. 221–224. 19. Яремко Я. Розвиток синонімічних рядів в українській військовій термінології козацької доби / Ярослав Яремко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. Вип. VI. – 2005. – С. 249–253. 20. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu / Stanisław Gajda. – Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich. 1990. – 146 s. 21. Guilbert L. La créativité lexicale. – Paris: Larousse, 1975. – 182 p. 22. Rondeau G. Introduction à la terminologie / Gui Rondeau. – Chicoutimi: Gaëtan Morin éditeur, 1984.– 238 p.